

I S T O R I E

Robert Knapp (1946–2023), istoric și clasicist de prestigiu, a predat timp de peste treizeci de ani istorie antică la Universitatea California, Berkeley. A publicat studii despre istoria Greciei antice și a Imperiului Roman, printre care: *Aspects of the Roman Experience in Iberia, 206–100 B.C.* (1980), *Finis Rei Publicae. Eyewitnesses to the End of the Roman Republic* (1999), *Roman Córdoba* (2011), *The Dawn of Christianity. People and Gods in a Time of Magic and Miracles* (2017; tr. Zorii creștinismului. Oamenii și zeii în vremea magiei și miracolelor, Humanitas, 2024).

ROBERT KNAPP

ROMANII NEȘTIUȚI

SOLDAȚI, GLADIATORI, PROSTITUATE, PIRAȚI
TÂLHARI, SCLAVI, OAMENI DE RÂND

Traducere din engleză și note de
Anca-Maria Dumitru și Cristian I. Dumitru

HUMANITAS

Redactor: Dionisie Pîrvuloiu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Radu Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Master Print Super Offset

Robert Knapp

*Invisible Romans: Prostitutes, outlaws, slaves, gladiators,
ordinary men and women ... the Romans that history forgot*

Copyright © Robert Knapp, 2011, 2013

All rights reserved.

© HUMANITAS, 2026, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Knapp, Robert

Romanii neștiuți: soldați, gladiatori, prostituate, pirați,
tâlhari, sclavi, oameni de rând / Robert Knapp;

trad. din lb. engleză de Anca-Maria Dumitru
și Cristian I. Dumitru. – București: Humanitas, 2026

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-50-9200-9

I. Dumitru, Anca-Maria (trad.)

II. Dumitru, Cristian Ioan (trad.)

94

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723.684.194

CUPRINS

Introducere	7
1. Prinși la mijloc. Oamenii de rând	11
2. Viața femeilor de rând	64
3. Supunere și supraviețuire. Săracii	110
4. Rezistența în robie. Slavii	139
5. După sclavie. Libertăți	188
6. O viață sub arme. Soldații	216
7. Sex de vânzare. Prostituatele	260
8. Faima și moartea. Gladiatorii	291
9. Dincolo de lege. Bandiții și pirăți	318
Cuvânt de încheiere	345
Izvoare	347
Lecturi suplimentare	355
Izvoare literare. Autori, lucrări, domenii	367
Abrevieri	373
Notă asupra traducerilor	377
Mulțumiri	379
Lista figurilor	381
Lista ilustrațiilor	385

INTRODUCERE

ÎN CĂUTAREA A CEEA CE ESTE NEVĂZUT

Încerc să descopăr și să înțeleg cum arăta viața oamenilor simpli care trăiau la Roma și în Imperiul Roman, din perioada lui Augustus, de la începutul primului mileniu d.Cr., până la Constantin, trei secole mai târziu. „În istoria Greciei și a Romei“, observă istoricul Michael Crawford în lucrarea sa dedicată izvoarelor antice, „există multe aspecte care sunt pur și simplu de neelucidat“. Mărturiile sunt eterogene și adesea dificil de interpretat. Cercetătorii dezbate aprins în ce măsură lumea romană poate fi cunoscută în profunzime. Secolul XXI se deosebește mult de lumea Romei antice. De vreme ce dovezile concrete despre viața cotidiană în Roma sunt foarte puține, romanii de rând par cu totul nevăzuți.

Însă nu trebuie să ne resemnăm. Putem să suplimentăm mărturiile din perioada pe care am ales-o printr-o întrebuintare atentă a izvoarelor anterioare și posterioare. Culturile antice erau mult mai stabile decât cultura noastră. Continuitatea culturii agrare și a economiei în lumea antică susține probabilitatea ca oamenii să se fi comportat în general la fel, de vreme ce duceau aceeași luptă pentru supraviețuire. Obiectivul acestei cărți nu vizează doar orașul Roma, ci întreaga lume romană. S-ar putea crede că teritoriile vorbitoare de latină erau mai romanizate decât cele în care predominau alte limbi, însă nici izvoarele, nici logica nu sugerează că lucrurile stăteau astfel. Putem găsi multe mărturii utile în zona preponderent vorbitoare de greacă a imperiului, în special în Egipt. Relevante deopotrivă pentru viața la țară, multe dintre aceste mărturii

abordează (așa cum și noi o vom face) și viața urbană; experiența traiului în orașe și în mici așezări, adeseori întemeiate și guvernate după model roman, încuraja o concepție de viață comună. Nu negăm prin aceasta imensa varietate de culturi din imperiu, nici nu pretindem că orice om gândea și se comporta astfel. Totuși, asemănările de atitudine și comportament ne îndreptățesc să folosim detalii din izvoare disparate, atâta timp cât întrebările noastre sunt formulate cu grijă, iar răspunsurile sunt supuse unei analize critice.

Dacă suntem în măsură să depășim impedimentele create de spațiu și timp, mai trebuie să ne confruntăm cu cel mai dificil aspect al mărturiilor. Izvoarele de care dispunem au fost în general create de către sau pentru cei înstăriți și puternici, și relevă doar acțiunile și perspectivele propriei clase. După cum consemnează istoricul elitelor Ammianus Marcellinus:

Există lucruri care sunt în dezacord cu temele fundamentale ale istoriei, care este deprinsă să se ocupe cu faptele mai de seamă. Rolul său nu este să investigheze detaliile minore ale unor circumstanțe neînsemnate. Dacă cineva ar voi să facă acest lucru, ar putea la fel de bine să încerce să numere corpusculii indivizibili care zboară în vid, atomii, așa cum îi numim noi.*

Istoricul poate astfel scrie cu ușurință despre lucrurile de care elita romanilor era interesată, precum politica sau războiul, și despre problemele pe care le dezbăteau, chestiuni de legislație, filozofie, estetică și problemele societății care i-a propulsat în fruntea ei. În fiecare an apar multe cărți cu astfel de subiecte, însă izvoarele, atât de dragi inimii istoricilor romani, mai degrabă ne ascund decât ne dezvăluie ceea ce căutam. Mărturiile antice sunt de două tipuri: cele furnizate în mod intenționat și cele accidentale. Primele sunt în general irelevante pentru demersul nostru, însă cele din urmă pot fi cruciale. Un autor dintr-o clasă superioară, care scrie despre războaiele romane de expansiune, va include câteodată detalii contextuale și informații care, coroborate cu alte izvoare, încep să contureze o

* Ammianus Marcellinus, *Istorie Romană*, tr. D. Popescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 408. Notele marcate cu asterisc aparțin traducătorilor.

imagine a oamenilor de rând. Glasul oamenilor simpli nu răzbate direct din istoriile lăsate de romani. Totuși, este posibil să adunăm observații despre viața oamenilor de rând chiar și atunci când consemnarea lor este involuntară, și apoi să le amplificăm prin conjugarea lor cu perspective și cu mărturii din alte izvoare.

Am căutat un termen care să denumească grupul demografic invizibil care este subiectul acestei cărți, și l-am ales: „oameni de rând“. Așa sunt diferențiați de elite, iar definirea lor rămâne deschisă spre spectrul larg al existenței lor, de la cei întru câtva înavuțiți, la cei în pragul îmbogățirii și la cei de-a dreptul săraci, atât bărbați, cât și femei, sclavi* sau liberi, supuși legii sau nelegiuiți. Oamenii de rând trăiau într-o lume dominată de un grup restrâns și perpetuat generațional, care se definea prin avere, tradiție, înrudire și putere. Ei țineau de unul dintre cele trei ordine (lat. *ordines*) în care erau încadrați. Ordinul senatorial era cel mai respectat politic și social, dar nu întotdeauna și cel mai înstărit. Ordinul ecvestru era axat mai degrabă pe acumularea averilor decât pe acapararea puterii și a statutului senatorial. Ordinul decurionilor se afla la conducerea municipiilor și orașelelor imperiului și oglindea clasa senatorială și cea ecvestră de la Roma; decurionii erau mai puțin bogați de obicei, cu toate că unii dintre ei erau și membri ai ordinului ecvestru. Toate cele trei ordine la un loc însumau nu mai mult de 100.000–200.000 de oameni, mai puțin de 1% dintr-o populație de 50-60 de milioane de oameni. Însă se ținea cont doar de bărbații la vârsta adultă, aproximativ 40.000 de persoane; astfel, într-o perioadă în care imperiul se întindea pe aproape 4 milioane km², exista în medie un membru adult al elitelor la fiecare 100 km². Însă cum elitele erau concentrate la Roma, rata era mai scăzută în celelalte părți. Chiar și așa, clasa conducătoare, neînsemnată numeric și împrăștiată geografic, controla aproape totul. Deși ea nu ne preocupă direct în această lucrare, trebuie să ținem în permanență cont de impactul ei asupra celorlalți 99,5% dintre romani.

* În societatea romană exista posibilitatea răscumpărării libertății prin manumisiune (*de manu missio*).

În capitolele următoare, oamenii ignorați de izvoare sunt împărțiți în diverse categorii, unele mai permeabile decât altele; de exemplu, există capitole separate despre bărbați și soldați de rând și despre femei și lucrători sexuali, deși cei mai mulți dintre cei din urmă erau femei. Ne dorim să pătrundem, atât cât ne este cu putință, în mintea acestor oameni diferiți: ce concepție de viață aveau, ce temeri îi urmăreau și către ce aspirau. David Potter, istoric american al perioadei clasice, scrie: „Nu poate exista nici o definiție universală a istoriei sau a desfășurării istoriei care să nu îngăduie o selecție în definitiv subiectivă atât a mărturiilor, cât și a prezentării lor“. În această carte, fac alegeri și judecăți de valoare pe măsură ce țes tapiseria vieții romanilor de rând. Scrierea unei relatări ușor de citit și edificatoare despre o majoritate neglijată într-un mare imperiu a fost o provocare pe care am întreprins-o cu entuziasm. Sper că cititorul va descoperi cu plăcere fascinanta panoramă a oamenilor nevăzuți, care în cele din urmă au devenit vizibili.

I. PRINȘI LA MIJLOC. OAMENII DE RÂND

Elita imperială romană – împărați, senatori, membri ai ordinului equestru și elita locală, formată din magistrați*, consilieri orășenești și preoți – a creat aproape toate scrierile și toate artefactele excepționale catalogate astăzi drept *romane*. Prin urmare, raportarea la *romanitate* înseamnă, de obicei, subsumarea întregii populații romane gândirii și culturii elitelor, precum în cazul oamenilor care scriu și discută despre *civilizația romană* sau despre *raportarea romanilor la femei*. În acest punct, eu mă desprind de această cutumă și mă axez mai degrabă pe oamenii de rând, oameni inferiori și invizibili pentru cei din vârful piramidei sociale. Prin *oameni de rând* mă refer la toți oamenii liberi, clasați social sub elite, dar aflați deasupra zilierilor nevoiași sau a muncitorilor agricoli. Perspectiva acestora asupra vieții, văzută chiar prin ochii lor, ne dezvăluie un mozaic bogat de concepții și de fapte ale unor oameni care trăiesc departe de privirile obtuze ale aristocrației imperiale. Chiar dacă la un nivel fundamental concepția lor despre viață este aceeași cu cea a elitelor – ambele clase sociale stau la urma urmei sub semnul aceleiași culturi –, perspectivele și comportamentele diferă în mod semnificativ.

Elita imperială ocupa vârful piramidei socio-economice romane. Averea unei persoane trebuia să fie de peste 400.000 de

* Funcționari care treceau printr-un proces electiv pentru a ocupa un post public.

sesterți* în cazul ordinului equestru sau peste 1.000.000 de sesterti pentru ordinul senatorial. Printre cele aproximativ 50-60 de milioane de romani existau probabil 5.000 de bărbați adulți care să posede o asemenea avere însemnată. Sub ei (în cele mai multe instanțe, cu mult inferiori), se poziționau elitele orașelelor provinciale ale imperiului. O medie de 100-125 de bărbați adulți în fiecare dintre cele 250-300 de orașele care se ridicau peste nivelul unei așezări rurale ar da un alt grup de 30-35.000 de oameni foarte bogați. Prin prisma gradației socio-economice abrupte a lumii romane, aceste elite probabil că dețineau împreună 80% sau chiar mai mult din întreaga bogăție a imperiului. Romanii înșiși recunoșteau această falie socio-economică dintre elite și restul populației, numindu-i pe cei foarte bogați *honestiores* (persoane mai onorabile) și pe restul oamenilor liberi *humiliores* (persoanele mai umile). Aceștia din urmă constituiau 99,5% din populație.

Sub cei foarte bogați se afla un număr decent de oameni cu resurse considerabil mai scăzute decât ale celor înstăriți, dar suficiente – în cazul celor aflați la polul inferior al spectrului –, încât să fie siguri pe hrana zilnică sau – la polul superior – să se bucure de un stil de viață plăcut, cu timpul liber dedicat activităților sociale, politice și culturale. Aceștia erau proprietarii modești de pământuri, negustorii și artizanii, soldații de succes și indivizii finanțați de aceste grupuri sau de elite (dascălii instruiți, doctorii, arhitecții etc.). Împreună cu familiile lor, aceștia formau probabil 25% din întreaga populație. Pe lângă un anumit grad de stabilitate a resurselor, un alt punct comun îi unea. Cu toții prețuiau munca, fie că erau negustori, artizani sau țărani bogați; ei împărtășeau un aspect socio-economic important, care le unea concepțiile de viață, chiar dacă nivelul de avuție și meseriile lor variau în grade considerabile. Aceștia sunt oamenii care mă preocupă și provocarea noastră este să le întrezărim modul de gândire.

* Monedă de bronz care a funcționat până în secolul al III-lea ca unitate de calcul în sistemul financiar roman.

LISTA FIGURILOR

1. Cuplu în pat. Musée Nationale des Antiquités, St. Germaine-en-Laye Inv. 72474, Photo: RMN/Gérard Blot/Art Resource, NY.
2. Figurină de blestem străpunsă cu andrele. Teracotă. Egipt, perioada romană. Louvre, Paris, Franța. Photo: Herve Lewandowski, Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY.
3. Cuplu căsătorit. Relief funerar descoperit în 1593 d.Cr. într-un mormânt în apropiere de Via Nomentana, Roma, actualmente la Londra. Fotografie pusă la dispoziție de British Museum.
4. Scenă dintr-o prăvălie. Pictură pe peretele exterior al Prăvăliei lui Verecundus, întregolul drept al intrării 7, Pompei. Fotografie: M. Della Corte, *Pompei* (Pompei, 1930) Figura 3 = Tanzer, *Common People of Pompei* (Baltimore, 1939) Figura 7.
5. Scenă dintr-o piață. Sculptură în relief, Ostia. Museo Ostiense, Ostia Antica, Italy Inv. 134, Fotografie: Schwanke (Neg. 1980, 3236). Prin amabilitatea Deutsches Archäologisches Institut, Roma.
6. Relief funerar al unui măcelar roman, 2 d.Cr. Marmură, Inv. ZV44, Fotografie: Elke Estel. Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, Germany. Fotografie obținută prin amabilitatea Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin/Staatliche Kunstsammlungen, Dresden/Elke Estel/Art Resource, NY.
7. Dansatoare. Fotografie: A. De Moore, *Koptisch Textile uit Vlaamse privéverzamelingen* (Zottegem, 1993) cat. 60.
8. Jertfe la morminte. Reconstrucție a cimitirului de la Isola Sacra, Ostia Antica. Susan Walker, *Memorials to the Roman Dead* (British Museum, London, 1985) p. 10, Fotografie pusă la dispoziție de British Museum.
9. Procesiune a sclavilor. Stela funerară a lui Timotheus, Amphipolis, (Amfipolis), Grecia. H. Duchêne, „Sur la stèle d’Aulus Caprius Timotheus, somatemporos“, în *BCH* 10 (1986), pp. 513–530 Figura 1, Fotografie de Jacques Ruger, pusă la dispoziție de H. Duchêne.

10. Licitație de sclavi. Piatră funerară din Capua. Museo Campano, Capua, Italia, Inv. 70, Fotografie: G. Fittschen (Neg. 1983VW1305). Prin amabilitatea Deutsches Archäologisches Institut, Roma.
11. Licitarea unui sclav. Sculptură în relief din Arlon, Franța, acum pierdută. Fotografie: E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine* (Impr. nationale, Paris, 1907) V p. 226 (nr. 4034).
12. Urmele pașilor a două slave. Pietrabbondante, Italia. Fotografie pusă la dispoziție de Davide Monaco.
13. Unui sclav îi este acordată libertatea. Musée Royale Mariemont-Belgium, Inv. R 14 (26). Fotografie pusă la dispoziție de Musée Royale Mariemont.
14. Sclavi eliberați în testamentul stăpânului lor. Mormântul Haterilor, Muzeele Vaticanului, Vatican, Italia, Inv. 9999, Fotografie: Schwanke (Neg. 1981, 2858). Prin amabilitatea Deutsches Archäologisches Institut, Roma.
15. Familie de libertți, Museo Nazionale Romano alle Terme di Diocleziano, Roma. Fotografie: Singer (Neg. 1973, 0752). Prin amabilitatea Deutsches Archäologisches Institut, Roma
16. Soldați în bătaie. Relief de la baza unei colonne din Mittelrheinisches Landesmuseum, Mainz, Germania. Fotografie: DeA Picture Library/Art Resource, NY.
17. Fortul Housesteads. R. Embleton și F. Graham, *Hadrian's Wall in the Days of the Romans* (Frank Graham, Newcastle upon Tyne, 1984) p. 133.
18. Cazărmi. R. Embleton și F. Graham, *Hadrian's Wall in the Days of the Romans* (Newcastle upon Tyne: Frank Graham, 1984) p. 106.
19. Spital într-un castru. R. Embleton și F. Graham, *Hadrian's Wall in the Days of the Romans* (Frank Graham, Newcastle upon Tyne, 1984) p. 146.
20. Un soldat de rând. Relief funerar din Ljubljana Emona, Austria. ©Archäologisches Museum Carnuntinum, Bad Deutsch Altenburg, Austria. Fotografie: O. Harl 212.
21. Un soldat de rând. Relief funerar din Petronell-Carnuntum, Austria. ©Archäologisches Museum Carnuntinum, Bad Deutsch Altenburg, Austria. Fotografie: O. Harl.
22. Un soldat de rând. Relief funerar din Petronell-Carnuntum, Austria. ©Archäologisches Museum Carnuntinum, Bad Deutsch Altenburg, Austria. Fotografie: O. Harl.
23. Un soldat de rând. Relief funerar din Petronell-Carnuntum, Austria. ©Archäologisches Museum Carnuntinum, Bad Deutsch Altenburg, Austria. Fotografie: O. Harl.
24. Familia unui soldat. Relief funerar din Csákvár, Ungaria. © Muzeul Național de Istorie a Ungariei, Budapesta, Ungaria. Fotografie: O. Harl.

25. Un soldat împreună cu familia. Piatră de mormânt din Budapesta III, Aquincum, Ungaria. © Muzeul Național de Istorie a Ungariei, Budapesta, Ungaria. Fotografie: O. Harl.
26. Soldați aducând jertfe. Relief funerar. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta. Ortlof Harl, Ubi Era Lupa (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>, Bild-ID: 6049–5). Fotografie: O. Harl.
27. Interiorul bordelului din Pompei. Lupanarul, Pompei, Italia. Fotografie de Fotografica Foglia, prin amabilitatea Scala/Art Resource, NY (ART174345).
28. Un bărbat distrându-se cu o prostituată. Pictură murală din Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
29. Femei gladiator. British Museum, Londra. Fotografie pusă la dispoziție de British Museum 30, „Suveniruri“ de gladiator. British Museum, London. Fotografie pusă la dispoziție de British Museum.
31. Un gladiator și prietenul lui cel mai bun, câinele. Extrasă din L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (Paris: E. Champion, 1940), Figura 4.
32. Sacrificiul unui gladiator către Nemesis. Relief din Sankt Peter in Holz, Austria. © Landesmuseum Kärnten, Austria. Fotografie: O. Harl.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Stradă din Herculaneum. Herculaneum, Italia. Fotografie: Werner Forman/Art Resource, NY.
2. Frescă murală surprinzând activități din for, Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
3. Relief al unor negustori de tacâmuri, Pompei. Muzeele Vaticanului, Vatican, Italia. Fotografie: Scala/Art Resource, NY
4. Procesiune a tâmplarilor. Frescă (1 d.Cr.) din Bottega del Profumiere, Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
5. Vrăjitoare. Mozaic din Pompei, Casa Dioscurilor. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Scala/Art Resource, NY.
6. Procesiune religioasă. Frescă de pe fațada Prăvăliei lui Venus și a celor Patru Zei care ilustrează o procesiune în cinstea lui Cybele, Pompei. Soprintendenza Archeologica di Pompei. Archivio Fotografico degli Scavi.
7. Marele joc de vânătoare. Mozaic în ambulatoriul Vilei din Casale, Piazza Armerina, Sicilia, Italia. (3-4 d.Cr.). Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
8. Prostituate. Frescă de pe peretele Termelor Suburbane, Pompei, Italia. Fotografie: Fotografica Foglia, prin amabilitatea Scala/Art Resource, NY.
9. Jucători de zaruri (3 d.Cr.). Mozaic într-o vilă romană în apropiere de Odeon, Cartagina, Tunisia. Fotografie: G. Dagli Orti. © DeA Picture Library/Art Resource, NY.
10. O femeie obișnuită. Frescă în Casa Puttilor Auriți, Pompei. Imagine pusă la dispoziție de Alimdi.
11. O femeie de rând. Frescă din Herculaneum, Italia. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.

12. Danae și Perseus în ipostază de copil. Frescă din Casa Calepi, Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
13. O femeie în timpul nașterii. Relief funerar de la mormântul 100, Isola Sacra, Ostia Antica. Fotografie pusă la dispoziție de Deutsches Archäologisches Institut, Rome.
14. Scrisoarea unei femei. Colecția Papirologică a Universității din Michigan SB V 7572 = *P. Mich. inv.* 188, Fotografie pusă la dispoziție de Colecția Papirologică.
15. Zilieri. Frescă din catacomba lui Trebius Justus, Via Mantellini 13 (la intersecția cu Via Latina). J. Wilpert, *Die Malereien der Grabkammer des Trebius Iustus aus dem Ende der Konstantinischen Zeit*, Figura 16, in F. Dölger, ed., *Konstantin der Grosse und seine Zeit* (Herder, Freiburg, 1913).
16. Relief funerar al unui măcelar roman, 2 d. Cr., marmură, Inv. ZV44. Fotografie: Elke Estel. Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, Germany. Fotografie furnizată de Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin/Staatliche Kunstsammlungen, Dresden/Elke Estel/Art Resource, NY.
17. Danae și pescarul. Frescă din exedra, casa V, I, 18, Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
18. Cerșetor. Frescă a unei scene dintr-o piață care se găsește în atriumul Casei Iuliei Felix, Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Inv. Num. 9059, Fotografie: A Maiuri, *Roman Painting* (Skira Publishing, Milan, 1953) plate 78, p. 140.
19. Un sclav este lovit. Relief din teatrul roman, la baza scenei, Sabratha (Sabratha), Tripolitania, Libia. Poză folosită prin amabilitatea lui Luca Bonacina.
20. Un sclav este biciuit. O porțiune a Marelui Joc de Vânătoare, mozaic din ambulatoriul Vilei din Casale, Piazza Armerina, Sicilia, Italia (3-4 d. Cr.). Villa del Casale, Piazza Armerina, Sicilia, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
21. Sclav la lucru. Mozaic roman din Cartagina. Inv. MA1796, Fotografie: Hervé Lewandowski. Louvre, Paris, France. Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY.
22. Guler de sclav. Guler din fier cu plăcuță din bronz. Roma imperială, (4-6 d. Cr.). Museo Nazionale Romano nelle Terme di Diocleziano, Roma. Fotografie: Vanni/Art Resource, NY.
23. O proxenetă. Frescă din Pompei, 1 d. Cr. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
24. Interiorul bordelului din Pompei. Fotografie: Fotografica Foglia. Lupanarul, Pompei, Italia. Scala/Art Resource, NY.

25. Prostituată de lux luând masa. Frescă din Casa dei Casti Amanti, Pompei. Fotografie pusă la dispoziție de Michael Larvey cu aprobare de la Ministero per i Beni e le Attività Culturali – Soprintendenze Speciale per i Beni Archeologici di Napoli e Pompei.
26. Vedere aeriană asupra Colosseumului, Roma. Perspectivă asupra structurii. 72–80 d.Cr., Colosseum, Roma, Italia. Fotografie: Alinari/Art Resource, NY.
27. Amfiteatru și revoltă la Pompei. Frescă din Pompei. Museo Archeologico Nazionale, Napoli, Italia. Fotografie: Erich Lessing/Art Resource, NY.
28. Concurs în arenă. Mozaic immortalizând gladiatori în luptă, cadru cu un gladiator îmbrăcat în armură. Galleria Borghese, Roma, Italia. Fotografie: Scala/Art Resource, NY.
29. Probe în arenă și premii în bani. Costisitorul *munus* (spectacol public și daruri) oferit de Magerius. Mozaic roman de la El Djem, Smirat (în apropiere de Moknine). Muzeu, Sousse, Tunisia. Fotografie: © Gilles Mermet/Art Resource, NY.
30. Probe în arenă. Găsit pe Via Appia, în afara Romei. În prezent mozaicul nr. 3600, Museo Arqueológico Nacional, Madrid.